

Олексій Толочко: Дуже добре говорити, коли всі уже почули оголошення про обід. Тим не менше, зважусь на коротку репліку. Я перш за все хочу подякувати, як один з авторів «України крізь віки», пану Їльге за його переконання, що жодна нормальна людина її не купить (сміх в залі). Моя репліка спровокована відповіддю на моє запитання п. Зашкільняка і коментарями доктора Кульчицького.

Мені здається, що ми тут в цьому залі не просто стрибнули від радянського канону до національного, а перестрибнули в постмодерністичне задзеркалля. Мене здивувала ідея існування численних версій історії як нормального явища, особливо з вуст авторів підручників. Я розумію, що виступати тепер з позиції дисциплінарної історії не цілком пристойно, і всі намагаються бути більше або менше постмодерністами, але така епістемологічна позиція передбачає, що або а) історія відбулась не в один якісь спосіб, а в багато способів, і кожний може собі обирати той варіант минулого, який йому миліший, або б) якщо минуле все ж таки відбулося тільки одним способом, а ми описуємо його в десять інших, це означає, що визначальними стають міркування ідеологічні. І це спиймають як норму. Ствердження нормальності множинних версій історії, можливо, є доброю теоретичною позицією, адже філософу історії не доведеться писати нарис минулого. Це, можливо, є доброю суспільною позицією. Але це абсолютно негідна дисциплінарна позиція. Адже в такому разі зникають критерії розрізнення між історіями. Бо очевидно ж, що моральність і моральний закон таким критерієм не може бути. Я підозрюю, що автор згаданого тут білоруського підручника також вважає себе людиною моральною, і так само пропонує свою версію як цілком моральну. Ніхто не пише історію, роблячи власну усвідомлену аморальність підставою для написання.

Французький постструктуралізм виріс із лівих і навіть лівацьких ідеологій 60-х рр., і для його прихильників було природньо не стидатися говорити про ідеологічний компонент будь-якого гуманітарного знання і навіть легітимізувати його в як елемент історичного проекту. Людям, які не сповідують ліві ідеології, робити це значно важче. Якщо ми вважати мемо, що епістемологічно усі історії однакові (однаково неправдиві), єдине, що їх відрізняє — ідеології. Але якщо множинність версій (отже, ідеологій) нормальна, ми будемо змушені перестати розрізняти історії за їхніми ідеологіями. Ми втрачаємо критерій і перестаємо вибирати. Мені здається для конференції, яка говорить про образи іншого, надзвичайно важливо не втрачати цей момент, не вважати, що всі ідеології рівнозначні, що всі ідеології можуть бути покладені в основу історіографічної версії, що ми не годні вибрати серед цих версій якоїсь однієї, інакше, ніж звертаючись до зоряного неба і морального закону всередині нас. Дякую.

Георгій Касьянов: Шановні колеги, хочу всім подякувати і оголосити перерву на обід.

Сесія 2 Історіографія, міф, політика (продовження)

Станіслав Кульчицький: Шановні колеги, ми продовжуємо роботу другої сесії. Слово має професор Наталя Яковенко з Києво-Могилянської Академі.

Наталя Яковенко (доповідь, авторська редакція).

Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»

Як слушно констатував у одній зі своїх праць Георгій Касьянов, пояснювальна схема, що усталилася в нормативному каноні «націоналізованої» упродовж 1990-х рр. української історії, була скомпонована шляхом накладання певних реплік позитивістської методології на романтичну матрицю «національних історій», внаслідок чого каркас згаданого канону на сьогодні спирається на засади описування етносу/нації в романтичних історіографіях, а саме: телеологічність (визнання згори запрограмованої зумовленості появи нації), есенціалізм (її сприйняття як феномену, що раз з'явившись далі незмінно існує попри розриви й перепади історичного буття), етноцентризм та ексклюзивність (висунення конкретної нації на роль головного суб'єкта історії), врешті, лінійність та абсолютизована тяглість історичного буття описуваної нації від найдавніших часів до сьогодення¹⁷³. Стосовно ще однієї, і то неодмінної, складової «національних історій» — національного історичного міфу, котрий, як відомо, зосереджує в собі ціннісно акцентоване уявлення про «наше минуле», то Георгій Касьянов вважає його ще «не вповні сформованим, і головне — функціональним явищем»¹⁷⁴.

На мою думку, це судження потребує уточнень. Поза сумнівом, воно слушне, коли, скажімо, йтиметься про пантеон героїв/зрадників чи про виокремлення «своїх» та «чужих» всередині української спільноти. «Війна пам'ятників» та хвилеподібні спади/піднесення перейменувань, які не вщухають в Україні з почат-

ку 1990-х, промовисто показують, що про спільну «історичну пам'ять» та єдність поглядів на «наше минуле» говорити справді ще зарано. Інша річ — така складова національного міфу, як образ «зовнішнього ворога». Мені здається, що в цій делікатній ділянці уявлення, всупереч думці Георгія Касьянова, можна рахувати за «вповні сформовані», ба, навіть стабільні й практично не модифіковані принаймні з кінця XIX століття. Власне про цей сегмент національної міфології і піде мова далі.

Аби уникнути можливих непорозумінь, обгороджу себе понятійно. Я виходитиму з засади, що етногенетичний та національний історичний міфи, які часто плутають, — це речі різної природи. На відміну від етногенетичного міфу, який і формується, й оприявлюється, і модифікується з доволі строкатих компонентів, національний міф є завжди спрощеною реплікою історичного знання — реплікою, котра «вибирає» з праць науковців тут і тепер, на потребу дня, те, що імпонує колективному Ми. Саме цим, зокрема, можна пояснити регулярні «уточнення» національного міфу — годі згадати популярні нині серед аматорів минувшини пошуки «арійських коренів» української нації, адже в підставу цієї масової інфекції лягло «знання», що подавалося як «наукове».

З огляду на згадану еластичність національного міфу здаються вартими особливо прискіпливої уваги ті його елементи, що практично не «уточнювалися» від часів появи наукової історіографії донині. Серед іншого, до таких належить, на мою думку, образ «зовнішнього ворога». Кодифікація канону української історії, як відомо, належить Михайлові Грушевському. Власне в його працях, передусім у непорівнянній за фаховою ерудицією *«Історії України-Руси»*, набули системності ті спорадичні випадки в бік «зовнішнього ворога», на які можемо натрапити в Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова чи Володимира Антоновича. Тут варто, мабуть, додати «виправдалсьне слово» на захист великого історика: своїм методологічним credo він ще в 1894 р., на відомій інавгураційній лекції у Львівському університеті, оголосив «неперестанний скептицизм», себто об'єктивність. Однак текст його magnum opus зайвий раз доводить, що не ми пауємо над біжучими тенденціями історіописання, а таки вони над нами. Адже спонуками до творення гранднаративів кінця XIX — початку XX ст. виступало притаманне позитивістській добі утилітарне гасло «органічної праці» на благо власного народу, яке витіснило властиві Романтизмові метафізичні очікування культурних «відроджень» та «пробуджень», себто першоплановим убачався обов'язок патріота й громадянина «допомогти» власній нації.

Сам Михайло Грушевський у своїй *«Автобіографії»* 1906 р. скаже про це так: «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління»¹⁷⁵. Разом з тим гасло патріотичного служіння вступало в суперечність із позитивістським принципом максимальної відстороненості («об'єктивності») історика, та й сам жанр всеохопного опису суперечив позитивістській методології, оскільки «народ», якому належало «служити історією», не являв собою доступного дисциплінованому позитивному вивченню «факту». Отже, такий «народ» належало сконструювати з фактів доступних. Романтична історіографія, скільки б не кепкували з неї історики-позитивісти, вже запропонувала свої моделі «народу» з властивим йому «духом», і власне на них орієнтувалися творці гранднаративів постромантичної доби. Відтак, над їхніми текстами нависає дві мало сумісні парадигми історії: романтична ідея неповторного «духу» власної нації та позитивістська «релігія прогресу» — з акцентом на еволюційному поступі й природничо-географічній детермінованості (а в українському випадку — ще й на притаманну культурному народництву ідею провідної ролі в історії «народної маси»).

До засадничих принципів романтичного націоналізму, як відомо, належить і те, що з певним спрощенням можна звести до формули «одна культура — одна нація — одна держава». З цього логічно випливало, що політичним цементам спільноти може виступати лише однорідність культури, мови та релігії. За влучним визначенням Ернеста Гелнера, одне зі знакових понять доби романтичного націоналізму — «відродження/пробудження» націй — передбачало, по суті, потребу «виявити, нейтралізувати і вигнати чужинців, які намагаються зруйнувати і позбавити підґрунтя цю [дану націю. — Н.Я.] культуру»¹⁷⁶. Змикаючись із притаманним всякій етнічній свідомості сепаруванням «нас» від «інших», «чужих», це обумовлювало паранаукову мету національних історіографій — сприяти формуванню однорідної, внутрішньо мобільної культурно-політичної спільноти (модерної нації).

Повертаючись до *«Історії України-Руси»*, варто зазначити, що ця багатотомна праця є ідеальним об'єктом деконструкції, у тому числі — й виявлення засобів та мотивів іншування «чужих». З одного боку, Михайло Грушевський у вступних до окремих томів та в проміжних висновках чітко декларує свою позицію, а з іншого — оперуючи безмежною масою подієвого матеріалу, він мимоволі перестає контролювати стилістику тексту. Відтак, нагромаджуються характерні лексичні штампи, і власне їх специфіка та

повторюваність дозволяє зауважити те, чого сам автор «не програмував».

Отже, спершу про оголошені наміри. Тут ми не знайдемо нічого аж так нового. У «Вступних замітках» до першого тому Україну представлено як територію з «фатальною географією», оскільки відкриті кордони перетворили її на «безборонну, беззахисну здобич заборчих апетитів сусідів» (1.4)¹⁷⁷. Тут Грушевський, як і багато його сучасників, віддає данину ідеї географічного детермінізму, сформульованій наприкінці XIX ст. німецьким ученим, засновником політичної географії Фридрихом Вільгельмом Ратцелом, який надав системної стрункості поглядам Монтеск'є та Гердера про вплив клімату й природного середовища на людські «звичаї» і «національний дух», пов'язавши те, що він називав «органічною», або «біологічною» сутністю держави, з так званою «природною територією» певного народу. За Ратцелом, специфіка держави визначається передусім її географічним розташуванням, а успішність — здатністю пристосуватися до навколишнього середовища, і навпаки. неадекватний, або тісний «життєвий простір» [Lebensraum] перешкоджає динамічному розвитку даного народу¹⁷⁸. В *«Історії України-Руси»* міркування про «нещасливу географію» українського життєвого простору скрушно підсумовуються так:

В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом проявами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині, яку тисячолітє історичного життя передало сучасним поколінням, українська територія багато завинила (1. 15–16).

На важливість для Грушевського концепту території як свого роду самостійного «героя» історичного процесу вказує й те, що він апелює до нього не тільки в описі подієвої історії, а й у першому томі *«Історії української літератури»*, що побачив світ у Львові 1923 року. Огляд слов'янського розселення тут завершується акцентом на виході згаданого «героя» на історичну арену:

Східно-полуднева, українська галузь в сім моменті опановує тут територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. До сі історія сеї території йшла своїми окресленими дорогами, незалежно від історії будучої української людности. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування — перетворення людности в національну спільноту на її національній території під впливом обставин, даних сею територією¹⁷⁹.

Надані відкритою навсідч територією «обставини» детальніше обговорені у «Вступних замітках» до *«Історії України-Руси»*:

Неприхильні історичні обставини притьмили світлі й славні моменти його [українського народу. — *Н.Я.*] життя... й на довгі віки кинули його на роздоріжжі політичного життя як безборонну, беззахисну здобич заборчих апетитів його сусідів, як етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені (1.3).

Серед небезпечних сусідів, боротьба з якими виснажувала «національні засоби» та «енергію народу», згадано східний напрям («з азійськими ордами»), а також західний та північний («польську і великоросійську сторони»), тобто побіжно окреслено той «великий трикутник», що нині став загальником української історіографії.

Ще виразніше залежність української історії від зовнішніх факторів наголошено у вступі до 7-го тому, що започатковує козацький цикл наративу. Уписуючи козацтво в історію українського народу, Грушевський пропонує розглядати всю українську історію у вигляді трьох «кругів»: круг перший — «від перших початків його [народу] історичного життя до упадку його державності», круг другий — історія «розкладу і упадку українського життя», круг третій — історія «національного відродження за поміччю ... козаччини» (7.VII). Беручи до уваги те, що про «перші початки» та про «розклад і упадок» читачеві вже було докладно розказано в попередніх томах, бачимо в «трьох кругах» Грушевського виразну апеляцію до знаменитої гегелівської діалектичної тріади, згідно з якою за кожною формою буття йде її заперечення — як теза й антитеза, після чого дійсність переходить до синтези, себто узгодження суперечностей, а далі синтеза, своєю чергою, стає тезою і т.д., з чого випливає, що послідовне розгортання історичних подій ніколи не буває випадковим — навпаки, воно необхідне й неunikненне. Яка ж зовнішня сила, за Грушевським, штовхала до цієї фатальної неunikненності? Логічно очікувати, що в «першому крузі» (києво-руському) «зовнішнім ворогом» виступатимуть люди Степу, в другому (литовсько-польському) — литовці й поляки, у третьому (доба козацьких змагань) — поляки та росіяни. Спробую, не надто зловживаючи цитатами, показати, як перепліталися в образах кожного зі згаданих ворогів «програмові» й «позапрогравні», неусвідомлювані мотиви автора.

«Круг перший»: ворог-орієнтал

«Програмовим» мотивом у представленні людей Степу є наголос на тому, що цей небезпечний сусід знекровлював Русь економічно, «забираючи у осілої колонізації ... благословенні простори» (1.12).

Як бачимо, пункт оскаржень раціоналістичний — демографічні, господарські й територіальні втрати (примружмо око на те, чийми насправді були степові терени в середньовічну добу). Паралельно Грушевський оперує неоромантичною метафорикою, відводячи українському народові у протистоянні зі Степом «почесну ролю заборолу європейської культури від азійських орд» (1.14) — того ворога, що «як упир ссав кров сих країв протягом трьох століть» (2.128). Емоційний градус «заборолу» та «упиря», як і сам неоромантичний реєстр дискурсу, суттєво розширює заявлені прагматичні рамки. Адже, окрім реальної загрози татарських набігів, за культурно-географічним образом «заборолу» стоїть ще й давня, немов світ, традиція. Топос пограниччя зі Сходом як синонім зачатої небезпеки був започаткований у європейському дискурсі ще за античних часів, а далі потужно інспірувався християнсько-ісламським протистоянням¹⁸⁰. Що ж до сприйняття Подніпров'я як території, за означенням нараженої на азійське вторгнення, то воно фіксується у безлічі і руських, і західних текстів (серед останніх одним із найраніших можна вважати лист 1320 р. папи Йоана XXII київським домініканцям, де труднощі щойно створеної Київської дієцезії пов'язуються з її місцезонаванням «на пограниччі русинів і татар [in confinibus Ruthenorum et Tartarorum]»¹⁸¹).

Отже, проголошена Грушевським висока місія «заборолу» вилагала, сказати би, розширення «програми». Відтак, аби контрастніше виокремити «культурність» Русі-заборолу, історик раз-по-раз наголошує на «дикості» та «руїнних інстинктах» степовиків: «зовсім дика армія» (2.250); «зовсім свіжі в своїй дикості турецькі елементи» (2.538); «дикість і взагалі руїнні інстинкти татарські», зіткнення з якими «дуже дорого коштувало кожній культурнішій землі» (3.103); «моральне здичіння» князів у XIV ст. як наслідок впливу Орди (3.187) та загальне «здичіння життя» у XV ст. (7.7) тощо.

Далі більше: логіка іншування залучає стандартні репрезентативні образи Орієнту, що апелюють — як до загальновідомих рис — до орієнтальної підступності та «азійської» жорстокості. Так, братовбивство, здійснене Святополком, Грушевський називає «турецьким планом» чи «турецьким способом» змагань за владу (2.7, 49); страту руських князів на Калці кваліфікує як «орієнтальну дотепність» (2.242); «кримський розбійник» Менглі-Герей характеризується як «степовий дику» (4.337), сповнений «злобною татарською хитрості» (4.335), і т.д. Ба, навіть у характеристиці Богдана Хмельницького, чия постать сприймалася Грушевським дуже амбівалентно — на перетині між схи-

лянням перед ірраціональною вождівською харизмою та відстороненим позитивістським моделюванням лідера як «продукту» висунутих еволюційним розвитком потреб¹⁸², історик раз-по-раз удається до «азійського» мотиву [курсив у цитатах тут і далі мій. — Н.Я.]:

Хмельницький проходив подвійну школу тонкої інтриги: єзуїтську і *орієнтальну* (9/1.390). Кінець кінцем ... гетьман *тихенько, по-східному* зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції... (9/1.559). При крайній перфідності Яна-Казимирового двору і чисто *орієнтальній безоглядності* в таких справах двору гетьманського я не вважав би неможливим, що якесь тайне порозуміння у гетьмана з королем дійсно сталося (9/2.718). Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік, але його велич не лежала в площині ні політичного, ні державного будівництва Нової Європи. В нім *занадто багато від Азії*, від великих азійських завойовників — кочовиків, фундаторів держав-орд. [...] Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас (9/2.1496).

Утім, у останніх томах праці, де татари виступають як козацький союзник, антитюркські випадки суттєво пом'якшені або майже відсутні. Колишні «татарські розбійники» вже кваліфікуються як «елемент непевний» (8/3.131), ба, навіть згадуються «добрі й злі сторони» козацько-татарського союзу (9/2.720). Проте така специфічна «об'єктивність» не повинна вводити в оману: у «Вступних замітках» до праці, перераховуючи етноси, сусідні з тереном розселення українців, Грушевський характерно докидає: «Крим зістається з етнографічного погляду ще нічим» (1.6). Байдуже, що в «нічиєму» Криму й далі живуть татари — вони вже зникли з історичного обрію України, отже — зникла й сама проблема.

«Круг другий» — період «розкладу й упадку» в литовсько-польську добу

Сергій Плохій у своїй монографії *«Unmaking Imperial Russia»* детально проаналізував програмові мотиви Грушевського в його кардинально розбіжних оцінках «литовської» та «польської» сторінок української історії¹⁸³. Відсилаючи зацікавлених до цієї книжки, тут лише коротко нагадаю, що Великому князівству Литовському повезло — воно отримало від Грушевського статус майже «своєї» держави, «руської більше, як литовської» (3.139). До загальновідомих пояснень та аргументів на користь «руськості» цієї держави, які нині блукають з підручника в підручник, варто

додати ще одне. Сергій Плохій згадує про ці акценти лише побіжно, мені ж вони здається досить вагомими: маю на увазі слов'яно-фільський сентимент Грушевського, до чого ми детальніше повернемося далі. Стосовно Польщі, то їй у тексті *«Історії України-Руси»* судилося перетворитися на ворога № 1 — «чужу управу», що поставила український народ, як напише Грушевський вже у «Вступних замітках», «перед небезпекою національної смерті, повної економічної руїни та поневолення» (1.19). Період перебування української території в складі польсько-литовської держави рішуче кваліфікується як «режим поневолення» (1.15) та процес:

...закріплення українського народу народності польській не тільки в сфері культурній або політичній, але також суспільній та економічній, повертання української людности в народність служебну, підданську, експлуатовану (4.4).

За цими програмовими гаслами, поза сумнівом, стоїть суміш давньої фольклорної, літературної та історіографічної української традиції, що була доповнена в народницькій ідеології схилинням перед «народною масою». Виразно народницьким, зокрема, є мотив соціального іншування «панів» — «сього шляхецького танцюристого раю», як іронічно окреслює Грушевський шляхетську спільноту Речі Посполитої, «затроєну паразитизмом, зародками виродження й упадка» (6.419). Дістається й українським панам: польська культура «підлещувала його класовим інтересам..., затроювала його своїм індивідуальним і класовим егоїзмом» (6.409), врешті — призвела до національної зради, переродження «своїї» еліти на «чужу»:

А контраст легкодушної розкоші панства й визиску підданства незмірно ще загострився, коли до нього прилучив і розділ релігійний та національний: коли на цілій Україні розкішне і немилосердне панство стало поляками й католиками, а проти них стояв український елемент, як задавлене кріпацьким ярмом, пригнічене і поневіряне підданство (6.411).

Натомість є кілька сюжетів, що виходять за рамки «програмового», усвідомленого іншування. З одного боку, як слушно констатує Плохій, у праці знайшли прояв реалії політичного та культурного протистояння між галицькими українцями й поляками наприкінці XIX — на початку XX століття¹⁸⁴. Не залишалася осторонь від цього й історіографія. Тим-то в *«Історії України-Руси»* можемо доволі часто натрапити на зловбоденні випадки у бік «польських настроїв початку XX ст.» (9/1.498), «нинішніх польських істориків» (4.219), або й сучасної Грушевському Польщі, як ось тут:

Niema Rusi, sąpori i chłop, mogli bь сказати так само в XVI в. «обивателі» ziem ruskich, як то чули ми в XIX... (5.25). Польща XVII в., так як і пізніша, вмiла «будити приспані сили українського народу», і шляхецький режим XVII в. мав у сiм майже таку ж щасливу руку, як і «народовий» режим XIX в. (8/2.43).

З іншого боку, вочевидь неусвідомленим, «позапрограмовим», є акцент на «анархічності» польської держави, де люди «вже встигли основно призвичаїтися до своєвольного, безконтрольного життя» (5.507); де «анархічні інстинкти» робили кожного шляхтича «паном самого себе» (6.415); де був «державний устрій розбитий, нарід шляхецький занархізований» (6.417) і т.д. Наведені приклади взято з томів 5-го й 6-го, написаних перед добою Центральної Ради, себто немає підстав підозрювати, що нехиті до «анархії» впливала з сумного досвіду Української революції. Тоді з чого? Відповідей може бути дві: або дисциплінована держава відповідала ідеалам Грушевського, або він повторював засвоєну зі студентської лави риторику російської історіографії, де інвективи в бік «польської анархії» функціонували як аксіома й тоpos ще з часів Катерини II, легітимізуючи спершу поділи Речі Посполитої, а згодом придушення польських повстань та урядову політику «деполонізації» колишніх річпосполитських територій — «Северо-Западного» і «Юго-Западного края».

Схоже, більш слушною буде друга відповідь, оскільки саме з російською мисленнєвою традицією пов'язано ще один акцент в *«Історії України-Руси»* — антизахідний. Грушевський послідовно розставляє його при коментуванні західних запозичень у руській культурі, а також в оповіді про маґдебурзьке право та про реформаційний рух на українських теренах. Певна «програмова» засада неґації «Заходу» на користь «Слов'янщини» присутня уже в 1-му томі праці, при обговоренні християнізації Русі:

Се було якраз тоді, як культивована західньо-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Слов'янщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно [...]. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона ж була перейнята не тільки східними елементами, до котрих Україна була призвичаєна безпосередньо, а й слов'янськими (1. 528).

У наступних томах праці антизахідна риторика густішає. Так, прозахідні культурні переміни в Галицькій Русі XIV ст. Грушевський називає «фатальним переломом», виносячи категоричний

вердикт як самим переминам, так і поіменно не названим польським історикам:

Коли застановляються над сим фатальним переломом в житті українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV ст. польсько-німецькою колонізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Русі тою західною цивілізацією. [...] *Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратила — безконечно.* Староруська культурна еволюція ... була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі (3.503).

Оскільки православній релігії в концепції Грушевського відведено функцію зцементування нації (як він пише, «в сій точці — не тільки найбільш конкретній і найбільш загальній для всієї Руси без різниці її стану й приналежності, але й найбільш вражливій, найбільш концентрується антагонізм Руси й Польщі»: 6.300), то, відповідно, реформаційний рух — як удар по православній єдності — викликає гостре засудження:

Реформаційний рух робить в тім часі страшенні спустошення, особливо в вищих верствах польсько-литовської суспільності: все що інтелігентніше, живіше, поступовіше..., кидається в шумний потік протестантського руху (5.493). Беручи річ холодніше, ми мусимо бачити в організації нововірських громад, в переході на протестантство чи аріанство православних панів — один з проявів піддання української суспільності, українських панів новій польській культурі..., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільності. Переходили на нововірство люде, уже *відірвані від свого національного ґрунту*, від своїх традицій (6.422).

Інакший рахунок Заходові виставлено в оцінці розповсюдження маґдебурзького права¹⁸⁵. Спираючись на слов'янофільську тезу про нібито високий розвиток міського життя в Київській Русі та, взагалі, «в Слов'янщині», Грушевський бачить причину його занепаду в німецькому типі міського самоврядування, яке витіснило «старі земські відносини», перетворивши справжню «самоуправу» на «нужденну пародію самоуправи» (5.233). Ось кілька найхарактерніших пасажів, які ілюструють такий погляд, щедро розкиданий по 5-му томові праці:

Маґдебурське право, одержане головнішими українськими містами ще в XIV в., розривало той органічний зв'язок, що зв'язував в давній Руси город з землею... (5.17) Оперта на реци-

пованім чужім, зовсім готовім праві, що потім на тутешнім ґрунті майже не розвивалося; [...] не зв'язана навіть якимись спільними інститутами, організаціями, репрезентаціями в одно суспільне тіло, міщанська верства в сім періоді, відколи попадає в нову організацію, визначається великою безвладністю. Її історія відтепер стає історією замикання й упадка... [...] Поставлене в аномальні обставини, воно [міщанство. — *Н.Я.*] не розвиває значніших впливів в життю культурнім та економічним. Вкінці — чужі елементи національні заповнюють собою головніші його центри, витісняючи й правно й фактично тубільців, так що і з нашого національного становища воно має інтерес більше негативний...(5.222). Розбивши старий, свійський устрій, новий — накинений — вироджувався в аномальні форми (5.237). Польсько-жидівське місто, з його никлим життям, пародією торгівлі й промислу, — на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів — було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Руси (5.261).

Розширення песимістичної візії занепаду міського життя на всю «Слов'янщину» мені здається сигнальним, бо, як і у випадку з Великим князівством Литовським, про що згадувалося вище, розвертає нас до слов'янофільських сентиментів російської історіографії. Ідея чужорідності та шкідливості маґдебурзького права для українських міст, розвинута в перших солідних студіях над цією тематикою Михайла Владимирського-Буданова та Володимира Антоновича¹⁸⁶, була, з одного боку, інспірована слов'янофільським переконанням в «органічності» давньоруського соціального укладу, що на українських теренах буцімто був зруйнований експансією західних соціальних практик, а з другого — переконаністю, як це іронічно кваліфікував Анджей Янечек, у «давньоруських досконалостях» — вічовому устрої давньоруських міст, народоправстві тощо¹⁸⁷. Показово й те, що коли Антонович виставляє маґдебурзьким містам рахунок головним чином за «занепад общинного укладу»¹⁸⁸, то Грушевський виопуклює їхній «німецький» характер, ба більше, в його тексті «польське» часто виступає як синонім «німецького» (наприклад, у вислові «елементів польських, німецьких, одне слово католицьких», 5.240). Цей пасаж звучить вельми характерно: як відомо, російські слов'янофіли не надто полюбили поляків, вважаючи їх «несправжніми» слов'янами.

Слов'янофільські акценти у творчості Грушевського досі детально не аналізувалися — як виняток, тут можна згадати побіжну згадку Леоніда Зашкільняка про неприйняття Грушевським

російського неославізму з його імперськими претензіями¹⁸⁹. Сергій Плохій у вже згаданій праці теж це зауважує, проте не відділяє неославізму від того розмитого слов'янофільства, якому щедро віддали данину російські історики (коментуючи відповідні репліки Грушевського, Плохій говорить про слов'янофілів [Slavophiles] взагалі, а в іншому місці додає, що Грушевський, ставлячи історію народу вище від історії держави, наслідував «старих слов'янофілів»¹⁹⁰). Тимчасом простір слов'янофільських пріоритетів Грушевського, як здається, був ширшим. Сам історик у «Споминах» писав, що гасло слов'янського братерства захопило його ще в період навчання в гімназії («будило в мені емоції, подібні до релігійних»¹⁹¹), а в 1920 р., у відомій політичній брошурі «Борітеся — поборете», він називає себе вихованцем ідеології Кирило-Мефодіївського братства. Врешті, варто згадати, що поміркована слов'янофільська орієнтація була притаманна більшості професорів Alma Mater Грушевського — Університету Св. Володимира, у тому числі професорам, які репрезентували так звану Київську документальну школу, з якої Грушевський виріс як історик. Розглянуті під цим кутом зору, певні антизахідні акценти в «Історії України-Руси» не здаються аж так несподіваними. Адже ще в студентському щоденнику Грушевського натрапляємо під 1889 р. на доволі характерний запис:

Одібрав лист од С. — дуже сумний; пише, що без європейської освіти ми загинемо; міні завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюцца європейській освіті; я наче боюсь, щоб замість того правдиво доброго, що єсть в тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму...¹⁹²

«Круг третій» — національне відродження, ототожнюване з козацькими війнами

Тут очікувалося б на появу ще одного «зовнішнього ворога» — росіян. У «Вступних замітках» Грушевський їх не обминає:

Такі голоси [на заперечення права українського народу на самостійний розвиток. — Н.Я.] давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоросійської сторони. Вони представляли українську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоросійської й хотіли бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівельним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміється, в основі таких поглядів лежали мотиви чисто політичної натури — вони були впливом національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частинах української території,

хотіли б задержати українську народність в служебній ролі на-завсиди (1.4–5).

В оповіді про давньоруські часи наголошено на «історичному старшинстві» українців порівняно з росіянами, але спорідненість обох етносів не заперечується, як ось тут:

Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Києва, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції *молодшої, великоруської народности*, котру вони репрезентують, з її *старшою, полудневою сестрою...* (2.223).

«Молодша сестра», зрозуміло, постає як культурно нижча: скажімо, Володимиро-Суздальське князівство назване «слов'янською займанщиною на фінським ґрунті» (2.191), а характеристика Руської Правди супроводжується таким промовистим коментарем:

Деякі ж прикмети [руського права. — Н.Я.] — як наприклад, високе поважання до гідности чоловіка ... дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідоцтво й *високо підіймають його, наприклад, над пізнішим московським правом*, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права (3.372).

Згаданий акцент на культурній вищості фіксується як наскрізний практично через усі томи «Історії України-Руси». Так, уже Андрієві Боголюбському «не симпатичні були самі історичні традиції, зв'язані з Києвом, увесь політичний устрій України — ся безконечна галерія рівноправних (в принципі) князів, ... впливи боярства і політична роля громад» (2. 192). Обговорюючи епізод із самозванцем Акундиновим, видачі або страти якого вимагав від старшини у 1650 р. московський уряд, Грушевський пояснює незгоду старшини «чи то з політичних мотивів, чи може з гуманности, котрої все-таки в українським громадянстві було більше, ніж в офіціальних московських кругах» (9/1.110). Конфлікт довкола присяги в Переяславі 1654 р. супроводжується ремаркою про входження України «у цілком новий політичний світ», носіїв якого іронічно названо «північними варварами» (9/2.759), а про ситуацію після Переяслава сказано:

...нашвидку виростали не тільки чутки про те, що по українських містах засядуть московські воеводи і московські залоги, але фактичні образи примусового втискання українського життя в московські рямці — заборони *всяких культурних форм життя*, європейських виробів, комфорту і цивілізації,

який би підіймався над рівнем *московської темноти* й убожества московських нижчих верств (9/2.777).

Культурні різниці, однак, не ототожнюються із задекларованою в антипольських пасажах «національною смертю» чи перетворенням українського народу на «людність служебну, підданську, експлуатовану». Наприклад, у програмовій преамбулі до першого з «козацьких» томів (7-го) про росіян взагалі не згадано — йдеться лише про боротьбу козацтва «з ворожим польським режимом» (7.VII). Годі шукати експресивно забарвлених антиросійських випадів і в наступних томах, що безпосередньо присвячені козацькій революції. Вряди-годи, при коментуванні московської політики, негативно (але без емоційного пафосу) згадуються «абсолютистська централістична політика» (9/2.759); «далекосяглий зміст, котрий потім можна б було якнайповніш використати в інтересах московської політики» (9/2.729); «непохитний курс на інкорпорацію Козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства» (9/2.869); «завдання, які ставило собі на Україні московське правительство і потім переводило й осягало тільки на протягу довгих десятиліть ... на знищення української державності» (10.118), тощо. Ця специфічна нейтральність у представленні російської сторони — шкідливої з політичної перспективи, але, на відміну від поляків, не «чужої» в решті питань буття нації, найхарактерніше виопуклюється а такому пасажі:

...весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людності, не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції (9/2.760).

Цю цитату, як і попередні вислови — доволі нейтральні щодо Москви, взято з 9-го тому, що був виданий 1928 р. в Києві, після повернення Грушевського з еміграції. Отже, за лояльними формулюваннями могли стояти певні остороги «політичної коректності». Проте таке пояснення мені не здається достатньо переконливим: адже у «Вступних замітках» до першого тому, що писалися далеко і від Росії, і від більшовиків, російського фактора теж емоційно не виопуклено — на відміну від польського, що нібито загрожувало українцям «національною смертю». Тому, гадаю, підстави проросійської лояльності належить таки шукати у відомих фєдералістських переконаннях Грушевського, замішаних на слов'янофільській спадщині народницької ідеології.

***

Підсумовуючи, констатую, що Грушевському не вдалося дотриматися задекларованого на початку його львівської кар'єри «неперестанного скептицизму». Утім, він і не міг цього досягнути, бо, як і всякий «національний» історик, наперед «знав», кого належить поставити по той бік бар'єру як «зовнішнього ворога». Чотири фактори (українська фольклорна та історіографічна традиція, ґенетична залежність від російської історіографії, слов'янофільський сентимент та біжучі польсько-українські конфлікти галицького сьогодення) сприяли тому, що роль «ворога № 1» в його синтезі було доручено грати полякам. На роль «ворога № 2» добрий християнин призначив людей Орієнту — ясно, диких, хижих і підступних. А ось із ворогом № 3 не склалося: хто його мав би грати — було зрозуміло, але спектакль вийшов маловиразним.

Власне таку ієрархію іншування український національний міф зберігає до сьогодні, демонструючи переконаність в «історичній ворожості» Польщі, неуважність до татарського питання як «неактуального» та амбівалентність щодо Росії. Насамкінець побіжно зверну увагу на ще один момент — несхожість образів «зовнішнього ворога» у текстах Михайла Грушевського та Івана Франка. Франкова модель непорівнянно еластичніша, м'якша та більш відкрита і на Польщу, і на Захід у цілому. Двоє геніїв, що силою випадку творили в одному місті й в одному середовищі та переслідували, по суті, спільну «націотворчу» мету, належали до цілком відмінних інтелектуальних традицій — австрійсько-європейської (Франко) і російської (Грушевський).

Станіслав Кульчицький: Слово надається доктору Кіштимову з Мінська.

Андрій Кіштимов (доповідь, авторська редакція):

«Свои и Чужие: белорусская историческая Интернет- версия»

Массовое историческое сознание, этноконфессиональные и социокультурные стереотипы в последнее время весьма активно исследуются историками Беларуси. Эти сюжеты занимают одно из центральных мест в новейших работах по истории белорусского крестьянства, созданных на основе новых для отечественной историографии методик микроистории¹⁹³. Исторические стереотипы второй половины XVIII в. — 1820 гг. — времени распада Речи По-